

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

FILOLOGIK TADQIQOTLARNING YANGI BOSQICHI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA ISTIQBOLLAR

III XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN MATERIALLARI

2025-yil, 21-OKTABR

BUXORO – 2025

ANJUMAN DASTURIY QO'MITASI

1.	B.B. Ma'murov	- Buxoro davlat pedagogika instituti rektori, rais;
2.	Z.M. Muqimov	- Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, rais muovini;
3.	G.R. Akramova	- Ilmiy – tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i, a'zo;
4.	X.A. Xaitov	- Tillar fakulteti dekani, a'zo;
6.	U.S.Amonov	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, a'zo;
7.	D.B.Axmedova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, a'zo;
8.	G.B.Rustamova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo;
9.	G.R.Mirxanova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo;
10.	R.A.Saidova	O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, a'zo;
11.	Y.U.Nurova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo;
12.	Sh.Sh.Nizomova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo;
13.	N.H.Hojiyeva	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo;
14.	M.U.Usmonova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi, a'zo;
15.	N.A.Bafoyeva	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi, a'zo;
16.	N.O. Avazova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi, a'zo;
17.	S.T. Latipova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi, a'zo

ILMIY ANJUMANNING TASHKILIIY QO'MITASI

1.	M.M. Bafayev	- O'quv ishlari bo'yicha prorektor, rais;
2.	M.L. Umedjanova	- Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektor, rais muovini;
3.	U.S. Amonov	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, a'zo;
4.	F.R.Rustamov	Tillar fakulteti Yoshlar bilan ishlash bo'yicha dekan o'rinbosari
5.	L.F. Sharipova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, a'zo;
6.	M.Y. Ro'ziyeva	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, a'zo;
7.	Sh.M. Istamova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo;
8.	M.B. Sharipova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo;
9.	G.B. Rustamova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo;
10.	R.R. Xalilova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, a'zo;
11.	M.U. Usmonova	O'zbek tili va adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi, a'zo;
12.	F.K. Nurova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi, a'zo;
13.	N.N. Mirjonov	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi, a'zo;
14.	M.Y. Latifova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi, a'zo;
15.	M.A. Tilavova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi, a'zo;
16.	M.V. Jabborova	- O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi, a'zo.

To'plam O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27-dekabrda "2025-yilda o'tkazilishi rejalashtirilgan xalqaro va respublika miqyosidagi ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar ro'yxatini tasdiqlash to'g'risida"gi 496-sonli buyrug'i rejasida belgilangan tadbirlarning bajarilishini ta'minlash maqsadida Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi Buxoro davlat pedagogika institutida o'tkazilgan "Filologik tadqiqotlarning yangi bosqichi: zamonaviy tendensiyalar va istiqbollar" mavzusidagi III xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari asosida tuzildi.

Mas'ul muharrir:

G.B. Rustamova - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Taqrizchilar:

D.S. O'rayeva - filologiya fanlari doktori, professor
F.S. Safarova - filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

JADID ADABIYOTI – O‘ZBEK XALQINING ZAMONAVIY INSONGA AYLANISH JARAYONINI BOSHLAGAN ADABIY HARAKAT

Dildora Axmedova

BuxDPI O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, f.f.d. (DSc)

Muxiddinova Nozanin

BuxDPI 1-bosqich talabasi

Annototsiya: Ma’rifatparvarlik davri (XIX-XX asrlar) o‘zbek adabiyotining yangi bosqichga – jadid adabiyotiga o‘tishning muhim davri hisoblanadi. Bu davrda o‘z milliy madaniyatini qayta tiklash, tarbiya va ta’limni modernizatsiya qilish, jamiyatni ilm-fan va demokratik qadriyatlarga yo’naltirish maqsadida jadidlar tomonidan yangi adabiy uslub, mavzuviy ko‘lam va mafkuraviy asoslar ishlab chiqildi. Maqolada jadid adabiyotining vujudga kelish shart-sharoitlari, asosiy namoyandalari (Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Munavvarqori, Sadridin Ayniy va boshqalar), ularning ijtimoiy-falsafiy g‘oyalari va adabiy merosining jamiyatdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Jadid adabiyoti faqat adabiyot sohasida emas, balki ta’lim, axloq, siyosat va ayollarning jamiyatdagi o‘rni kabi keng masalalarni ko‘tarib, O‘zbekiston milliy identifikatsiyasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaganligi ko‘rsatiladi. Maqolada foydalanilgan ma’lumotlar, asosan, o‘zbek adabiyotshunosligining mumtoz manbalariga, jadidlar asarlari va zamonaviy ilmiy tadqiqotlarga asoslangan.

Kalit so‘zlar: jadid adabiyoti, ma’rifatparvarlik, Abdulla Qodiriy, Sadridin Ayniy, Munavvarqori, ta’lim islohoti, milliy identifikatsiya, jamiyat.

XIX asr oxiri – XX asr boshlari O‘rta Osiyoda jiddiy iqtisodiy, siyosiy va madaniy o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Rossiya imperiyasi markaziy hukumatining “o‘zgacha” mintaqalarga nisbatan siyosati, xususan, islom ta’lim tizimi (madrasalar)ning pasayishi va butun dunyo bo‘ylab yangi g‘oya – ma’rifatparvarlikning tarqalishi, o‘zbek xalqi uchun yangi dastur – “jadidiyat”ni vujudga keltirishga sabab bo‘ldi. Jadidlar milliy ma’naviyatni saqlash, lekin uning ichki mazmunini yangi, ilm-fan asosida qayta tiklashga intiluvchi ilg‘or fikrlilar jamoasi edi. Ular tarixiy o‘zgarishlarga javoban o‘z adabiyotlarini ham yangilashdi: qadimiy an’anaviy uslublardan voz kechib, soddaroq, tushunarli, jamiyatga yaqin tilda – sodda va tushunarli shaklda yozishni boshladilar.

Jadid adabiyoti faqat she’riyat yoki nasriy asarlar yozishdan iborat emas, balki jamiyatni “yangi usul” bilan tarbiyalash, axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash, ayollar huquqini oshirish, ta’limni universallashtirish kabi keng ijtimoiy vazifalarni o‘z zimmasiga olgan harakatdir [1; 107]. Bu davrda o‘zbek adabiyoti birinchi marta o‘z milliy xususiyatlarini, xalq ruhiyati va hayotini ilmiy tahlil qilishga kirishdi.

Jadid adabiyoti – o‘zbek milliy adabiyotining yangi bosqichga o‘tishining ilmiy, axloqiy va ijtimoiy asosini yaratgan harakatdir. Bu davrda adabiyot faqat san’at shakli sifatida emas, balki jamiyatni qayta qurish, insonni yangi dasturga ko‘ra tarbiyalash, ta’limni modernizatsiya qilish uchun quvvatli vosita sifatida ishlatilgan. Jadid bobolarimiz Abdulla Qodiriy, Sadridin Ayniy, Munavvarqori, Cho‘lpon kabi ijodkorlar o‘z asarlarida faqat g‘oyani ifodalab qo‘ymagan, balki o‘z zamoni jamiyatining ichki muammolarini tahlil qilib, ularni hal qilishga yo‘l ko‘rsatgan. Ular adabiyotni “so‘z”dan “harakat”ga aylantirishga intilgan. Bu qarash o‘zbek adabiyotining mumtoz davridan (XIX asr oxiri) yangi, ilm-fan asosidagi, demokratik jamiyatga yo’naltirilgan adabiyotga o‘tishning asosiy chizig‘i hisoblanadi.

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani jadid adabiyotining eng keng ommalashgan va ilmiy jihatdan eng chuqur tahlil qilingan asarlaridan biridir. Bu asarda Qodiriy faqat sevgi va hayotiy qiyinchiliklarni tasvirlamagan, balki O‘zbekistondagi feodal jamiyatning barcha nuqsonlarini – ayollarning ma’naviy va ijtimoiy ahvoli, erkin fikr bildirish huquqining yo‘qligi, ta’limning diniy tomondan cheklanganligi, xalqning ilm-fanga nisbatan

qo'rqoqligi, shuningdek, yangi usul maktablarining qanday qiyinchiliklarga duch kelganligini aniq namoyon etgan. Asardagi voqealar shunchaki tarixdan hikoya emas, balki butun jamiyatdagi ta'lim siyosatining umumiy holatini aks ettiradi. Qodiriy o'z asarlarida bu holatni "xalqimizning qorong'u tongi" deb ataydi va "yangi usul" ta'lim tizimi, ya'ni arab yozuvi o'rniga lotin alifbosini qo'llash, darsliklarda ilmiy mazmunni joriy etish, ayollar ham o'qishga kirishini talab qilish jamiyatni "quyosh chiqishi"ga olib kelishning yagona vositasi ekanligini ko'rsatadi [2; 90].

Abdulla Qodiriy o'z asarlarida "o'zbekcha" tilni mustahkamlashga, rus va fors tillarining ta'sirini kamaytirishga, shuningdek, o'zbek so'zlari va iboralari orqali milliy identifikatsiyani shakllantirishga alohida e'tibor qaratgan. Bu esa jadid adabiyotining ikkinchi asosiy vazifasi – milliy tilni saqlash va rivojlantirish bilan bog'liqdir. 1905-yildan keyin o'zbek tilida yozilgan asarlar turli gazeta va jurnallar orqali tarqalgan va o'zbek xalqiga o'z madaniyatini o'z tilida o'rganish imkoniyatini bergan.

Sadriddin Ayniy esa jadid adabiyotining falsafiy va tarixiy asosini loyihalashda muhim rol o'ynagan. Uning asarlarida tarixiy jarayon simbolik ravishda tasvirlangan: "qora tong" – feodal jamiyat, "quyosh chiqishi" – ilm-fan, ta'lim, milliy ongning tiklanishiga ishora. Bu ibora – jadid adabiyotining asosiy falsafiy dasturidir. Ayniy o'z asarlarida "o'z tariximizni bilmasak, o'z kelajagimizni ham bilmaymiz" degan g'oyani takrorlab turadi. Bu g'oya keyinchalik O'zbekiston milliy ta'lim dasturlarining asosini tashkil etdi.

Jadid adabiyotining ijtimoiy ahamiyatini tahlil qilishda uning ta'lim sohasidagi islohotlari alohida o'rin tutadi. Jadidlar jamiyatni o'zgartirish uchun birinchi qadam sifatida ta'limni yangilashni tanlagan. Ular diniy madrasalarda o'qitiladigan "qadimiy usul" o'rniga "yangi usul"ni joriy etishdi. Yangi usulda o'quvchilar o'qishni "tushunish" orqali o'rgandi, matematika, tabiatshunoslik, tarix, geografiya darslari kiritildi, darsliklar o'zbek tilida tuzildi, o'qituvchilar tayyorlandi. 1907-yilda Toshkentda Munavvarqori tomonidan tashkil etilgan "Yangi usul" maktabi 150 dan ortiq o'quvchilarni qamrab olgan; 1910-yilda Samarqandda 8 ta yangi usul maktabi, 1913-yilda Andijonda 12 ta, 1915-yilda Farg'onada 20 ta maktab faoliyat ko'rsatgan. Jamiyatda o'qish faqat erkaklar uchun emas, balki ayollarning ham ilm olishiga imkon berilgan. Masalan, 1911-yilda Toshkentda ayollar uchun maktab tashkil etilgan va unda dastlab 30 dan ortiq qizlar o'qigan. Jadid maktablari soni (1907–1917-yillar) oralig'ida 4 tadan 91 taga yetgani fikrimizga dalildir. Har bir maktabda 40–60 o'quvchi bo'lganligini hisobga olsak, 1917-yilda jamiyatda taxminan 4000–5000 nafar o'quvchi yangi ta'lim tizimi bilan tanishgan. Bu raqam imperiya davrida O'rta Osiyodagi biror harakatda ko'rinmagan miqdordir.

Jadid adabiyoti ayollarni faqat "ona" yoki "yor" sifatida emas, balki "fikrlovchi, o'qiydigan, ijod qiladigan inson" sifatida tasvirlagan. Munavvarqori "Bolalar uchun kitob"da "qizlar ham o'qishni bilishlari kerak, chunki ular kelajakning onalari, shuning uchun ularni bilimli qilish vatan uchun mas'uliyatdir" deb yozadi [3; 47]. Bu g'oyalarning jamiyatga ta'siri juda katta bo'ldi. 1912-yilda Toshkentda "Ayollar jamoati"ning tashkil etilgani, unda 45 nafar ayol – o'qituvchilar, shoiralar, dasturxonga tayyorlovchilar ishtirok etganligi haqidagi ma'lumotlar saqlanib qolgan. 1915-yilda Farg'onada "Qizlar uchun she'riyat musobaqasi" o'tkazilgan, unda 18 nafar qiz o'z she'rlarini o'qigan, ulardan Ra'no Ziyoyeva keyinchalik "O'zbekiston ayollar ittifoqi"ning birinchi raisi bo'lgan.

Jadid adabiyotigacha bo'lgan davrda ayollar yuksak fikrlovchi, ijod qiluvchi, ta'lim olish huquqiga ega inson sifatida tasvirlanmagan. Jadidlar esa ularni "o'zgarishning subyektini" qilishga intilgan. Bu esa O'rta Osiyoda birinchi marta sodir bo'lgan ijtimoiy fenomen edi.

Cho'lpon jadid adabiyotining tanqidiy-jamoatchilik vazifasini rivojlantirgan. U "bilimdan qo'rqadigan inson o'zini o'zi qo'rqitadigan odam" deb hisoblaydi. O'zbek jamiyatining "o'zini tushunmaslik" va "o'ziga ishonmaslik" g'oyasini satira orqali tanqid qiladi, "agar siz o'zingizni o'zgartirmasangiz, jamiyat o'zgarmaydi", degan fikrni ilgari suradi. Bu g'oya jadid adabiyotining eng chuqur psixologik jihatlaridan biri bo'lib, u insonning o'z-o'zini

o'zgartirishga qodir bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Bu g'oya keyinchalik O'zbekiston milliy ta'lim dasturida "o'z-o'zini o'rganish" prinsipi sifatida qo'llanila boshlandi.

Jadid adabiyoti faqat O'zbekiston chegaralarida emas, balki butun O'rta Osiyoga keng yoyildi. Hozirgi Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'izistonda ham jadid g'oyalarini tarqatuvchi yozuvchilar yetishib chiqdi.

Shunday qilib, jadid adabiyoti faqat she'riyat va nasr emas, balki O'zbekiston milliy madaniyatining yangi dasturini yaratishning ilmiy, ijtimoiy va pedagogik jarayoni. Unga asos solgan shaxslar o'z adabiyotlarini "milliy ruhni tiklash", "bilimni jamiyatga yetkazish", "ayollarni ozod qilish" va "o'z-o'zini o'zgartirish" kabi keng ijtimoiy vazifalarga qaratgan. Ular o'z asarlarida jamiyatda avj olgan savodsizlik, behuda kibr, axloqiy buzuvchilik kabi illatlarni tanqid qilish, ilm-fanning o'rni haqida gapirish, ta'limni demokratlashtirish, ayollarga huquq berish, milliy tilni mustahkamlash kabi g'oyalarni jamiyat oldiga qo'yishgan. Bu g'oyalar bugungi kunda ham O'zbekiston milliy ta'lim dasturida, xalqning axloqiy tarbiyasida, jamiyatga oid siyosatlar asosida qo'llanilmoqda. Jadid adabiyoti ilk "intellektual inqilob" bo'lib, uning ijtimoiy ahamiyati 100 yildan ortiq vaqt o'tishiga qaramay, hali ham o'z kuchini saqlab qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, jadid adabiyoti o'zbek adabiyotining tarixiy o'tish bosqichi bo'lib, uni faqat "yangi usul" adabiyoti deb atash no'to'g'ri. U jamiyatni o'zgartirishga, bilimga, axloq-odobga, milliy identifikatsiyaga qaratilgan keng ijtimoiy harakatning adabiy ifodasi. Abdulla Qodiriy, Sadriddin Ayniy, Munavvarqori, Cho'lpon kabi ijodkorlar o'z asarlarida jamiyatdagi noqulay holatlarni aniqlab, ularni hal qilishning ilmiy va axloqiy yo'llarini taklif qilishdi. Jadid adabiyoti faqat she'riyat va nasrni yangilashdan iborat emas, balki o'zbek xalqining zamonaviy insonga aylanish jarayonini boshlagan ilk adabiy harakatdir. Uning ijtimoiy ahamiyati ta'limni universallashtirish, ayollar huquqini oshirish, milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirishda katta rol o'ynashi bilan ajralib turadi. Jadid adabiyoti bugungi kunda ham O'zbekiston milliy ta'lim tizimida, adabiyot o'qitishda va milliy o'zlikni anglashda tayanch nuqta sifatida qo'llanilmoqda, shu sababli jadid adabiyoti o'z tarixi, o'z tili, o'z xalqining ruhiyati bilan bog'liq bo'lgan, o'z davrining eng buyuk diqqatga sazovor adabiy merosi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bobojonov D. *Milliy identifikatsiya va jadid adabiyoti // Filologik tadqiqotlar*, 2019, №3. – 101–115 betlar.
2. Tojiboyeva O. Jadid adabiyoti. Yangi O'zbekiston ilmiy tadqiqotlar jurnali, 1-jild 3-son, 89-91-betlar.
3. Ziyoyev H.Z. O'zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi. – Toshkent, 2001.